

Önérbekből szerveződő polgárok?

Az egyesületek hagyományosabb társadalomtörténete

Tóth Árpád: Önszervező polgárok. A pesti egyesületek társadalomtörténete a reformkorban. L'Harmattan, Budapest, 2005. (A múlt ösvényén) 296 old.

Tóth Árpád könyve több vonatkozásban úttörő munka eredménye. Az alábbiakban a könyv vázlatos tartalmi bemutatását követően a bevezető fejezetekben kifejtett, eddig Magyarországon nemigen használt megközelítésmódra, majd alkalmazásának a későbbi fejezetekben előbukkanó hiányosságaira kívánok rámutatni.

A magyar szakirodalomban tulajdonképpen ez az első olyan egyesülettörténeti vizsgálat, amely egy város szinte teljes egyesület-állományának feldolgozását kíséri meg. Európa más országaiban már régebb óta folytatnak ilyen jellegű kutatásokat, ezek természetesen mintául szolgáltak a szerzőnek. Magyarországi előzményként Bősze Sándor leíró egyesülettörténeti megközelítését¹ kell megjelölnünk, amely az egyesületek tagságának, tisztikarának és vonzáskörzetének vizsgálatára helyezi a hangsúlyt, emellett többek között arra is megpróbál rákérdezni, hogy kik vettek részt ténylegesen és tevőlegesen az adott egyesület munkájában, s az egyes társadalmi csoportok milyen egyesületi formát választottak céljaik eléréséhez.

Tóth Árpád tulajdonképpen ugyanezekre a kérdésekre összpontosít, a hasonló tematikájú angol történeti munkák alapvető módszertani megfontolását magáévá téve, egyesülettörténeti vizsgálatait várostörténeti keretbe helyezve. Teheti/teszi mindezt azon egyszerű tény alapul véve, miszerint

az egyesületek világának valódi közege a város, hiszen döntő többségében városokban találunk egyesületeket, amelyeknek tagsága is meghatározó mértékben a városlakók közül került ki. Mint városi jelenség kerül tehát az egyesületalapítás és az egyesületi élet az elemzés középpontjába. A város társadalmi horizontként való használata folytán az egyesületek nem önmagukban válnak a vizsgálat alanyaivá, hanem együttesen, így pedig azok társadalmi tartalmát össze lehet vetni és a városfejlődésre vonatkoztatni. Tóth Árpád azt a kétirányú folyamatot vizsgálja fel, amelyben egyrészt a városok fejlődése által kitermelt problémák megoldására megszületnek az egyesületek, a másik oldalról pedig ezen egyesületek működésük és tevékenységük eredményeként tevékeny részesei lesznek a város, a városi tér ki- és átalakításának. Ez az interakció, pontosabban ennek tudatos és állandó evidenciában tart(at)ása, valamint „konkrét mechanizmusainak és eredményeinek” (9. old.) bemutatása a szerző egyik fő törekvése. Ezen túlmenően felrajzolja a pesti egyesületek skáláját, azaz hogy milyen társadalmi feladatok megoldására alkalmazták ezt a szervezeti formát, és mennyire voltak alkalmasak azok a funkciók betöltésére. Emellett a szerző fontos célja volt az is, hogy mondanóját nemzetközi összehasonlító kontextusba ágyazza. Erőfeszítése talán itt a legkevésbé eredményes. Ugyan számos alkalommal történik utalás döntően angol és osztrák példákra, de a legtöbbször bristoli és bécsi esetek és párhuzamok említése – az illusztrálás mellett – lényegében csak azt a megállapítást engedi meg, miszerint a pesti egyesületi élet sok tekintetben hasonló vonásokat mutat a nyugati mintákkal és a vártnál kisebb időbeli lemaradással az ottani mintákat veszi át. Ugyanakkor arról

¹ Bősze Sándor: „Az egyesületi élet a polgári szabadság ...” *Somogy megye egyesületei a dualizmus korában*. Kaposvár, 1997.

sem szabad megfeledkezni, hogy a nemzeti összehasonlítás alkalmazása nem gyakorlat a hazai (egyesület)kutatásban, így az elmarasztalás csak a másik két deklarált törekvés megvalósulásának eredményességével összevetve állja meg a helyét.

Az első fejezetben az egyesülettörténeti kutatások bemutatása, majd a pesti társadalmi környezet (demográfiai, gazdasági viszonyok stb.) leírása, végül (a pesti) egyesületek jogi szabályozottságának története kerül terítékre. Ez utóbbiból bontja ki a korábbi egyesület-definíciókkal elégedetlen szerző saját, a korabeli forrásokon alapuló értelmezését. Eszerint egyesület minden olyan társaság, amely közhasznú, magán-személyekből áll, akik anyagi áldozatot hoznak azért, hogy egy intézményesült, a hatóság által felügyelt, de nem hatósági szövetkezés tagjai lehessenek, mégpedig önkéntes alapon. Sajátos, hogy az egyesülettörténet pontosan ugyanazzal a nehézséggel küzd, mint az itt legfőbb segítőjeként használt várostörténet, ti. a definiálás problémájával. Annak meghatározása, hogy mi is számít egyesületnek, éppen olyan nehéznek, valójában szinte lehetetlennek bizonyul, mint pontosan és egyértelműen megmondani, hogy mi a város. Ahogy könyvének későbbi fejezetei is bizonyítják, Tóth Árpád sem volt képes tökéletesen megoldani a problémát, ugyanis nem tud minden szempontból kiemelhetetlen definíciót adni. Ezt támasztja alá, hogy szinte mindig engedelményekre kényszerül az egyes fejezetek tárgyát képező egyesülettípusok kialakításakor. Példaként említhetők akár a tudományos egyesületek, amelyek tagjaikat meghívták, ezzel pedig az önkéntesség elve csorbult, de ugyanígy e definíciós és klasszifikációs nehézség megnyilvánulása az az alfejezet, amely a sokat mondó *Egyesületek-e a segélyegyletek?* címet viseli. Mindezek ellenére elmondható, hogy a vázolt definíció alapján kialakított egyesülettípusok, mint a könyv felépítését is meghatározó klaszterek, nagyrészt helytállóak, és egyszerű, áttekinthető fejezetstruktúrárt eredményeznek.

Számos tekintetben kiemelkedik a többi közül a könyv második fejezete, amelynek középpontjában a szegényügy intézményrendszerében kiemelt szerepet játszó egyesületek (jótékony nőegylet, kiseddóvók, gyermekkórház és takarékpénztárak) állnak. Nemcsak azért került ez az első helyre, mert a szegénység és az azzal együtt járó bűnözés volt az első olyan társadalmi jelenséggyűjtés, amely kiváltotta az egyesületi aktivitást, hanem azért is, mert ez a legkidolgozottabb és leghosszabb fejezet, amely a többi mintájául is szolgál. Ugyanez a forrásbázis (egyesületi alapszabályok, tagnévsorok, évkönyvek, éves elszámolások, sajtóhirdetések stb.) és – bár az alfejezetek címéből nem látszik, de – hasonló belső felépítés és tematika (az egyesület története, az alapszabályban megfogalmazott célok, a gyakorlati működés, az egyesület jelentősége, a tagság társadalmi megoszlása) jellemez minden fejezetet.

Tóth Árpád kettős szempontrendszer mentén vizsgálja az egyesületeket: egyrészt igen nehezen mérhető tényleges társadalmi jelentőségüket taglalja, másrészt azt elemzi, hogy a különböző társadalmi csoportosulások közül melyek és hogyan vettek részt az egyesületi mozgalomban. Három vizsgálati szintet különít el: a deklarált célok (melyek nem ekvivalensek az együleti alapszabállyal), a társadalmi bázis (ami viszont nem egyenlő a tagnévsorral, mert különböző tagsági viszonyok léteztek), valamint a valóságos tevékenység (például hogy milyen sűrűn kommunikáltak egymással a tagok, ki kivel és vajon mindenki mindenkivel beszélt-e, kik voltak az igazán aktívok, hogyan kerültek pozícióba stb.) vizsgálatát.

A „mi történt?“, „hogyan történt?“, „mikor történt?“ és „kivel történt?“ kérdésekre, azt gondolom, hogy a forrásokból kinyerhető válaszokat szinte hiánytalanul megkapjuk, sőt néha túl sokat is. Talán leginkább ez okozza, hogy a sok adat és eset felsorolásakor az olvasó néha kicsit elveszíti érdeklődését. Valójában ugyanazt vethetjük Tóth Árpád szemére, aminek alapján ő a

bécsi egyesületek történetét feldolgozó Herta Obrowskit elmarasztalja: a szerző „inkább leíró, mintsem elemző igénnyel” lép fel. (24. old.) Ez a leíró jelleg különösen az ötödik és hatodik fejezetben dominál.

A „miért történt?” kérdés viszont nagyon ritkán tétetik fel a műben. Azt mindig megtudjuk, hogy mi volt az egyesület célja, de a „miért léptek be az egyes emberek az egyesületbe, és miért épp abba?” kérdésekre nem kapunk választ. Másképpen fogalmazva azt mondhatjuk, hogy *Az önszervező polgárokban* az egyén önmagában nem, csak mint név és társadalmi státusz jelenik meg. Azonban az egyén nem csak nevével és státuszával egyenlő, bár való igaz, hogy ezek alapján beazonosítható. Nem állítható, hogy a könyvben szereplő emberek a hagyományos (politika)történet-írás „kisembereinek” típusába tartoznak, olyanok, akik egyáltalán nem alakítói saját életüknek, hanem a történelem, az események foglyai, elszenvedői. Mint szervezkedő, egyesületekbe tömörülő emberek sokkal inkább közelítenek azok felé, akik cselekvő módon próbálják alakítani saját életüket az őket körülvevő környezet keretei között. Ami felróható a szerzőnek, az a homo oeconomicus emberkép alkalmazásának teljes mellőzése, aki sorsának aktív alakítójaként a maga (korlátozott) racionalitása alapján kialakított stratégiákat próbálja követni boldogulásának, boldogságának érdekében. Ha ilyenként is tételezzük az egyesületi élet szereplőit, akkor a haszonmaximalizálás mint fő stratégia, valamint annak lehetséges részstratégiái – a társadalmi presztízs és a társadalmi tőke növelése – is vizsgálatunk tárgyát kell, hogy képezze. Ha ez elmarad, akkor az önérdek–haszonmaximalizálás és a kapcsolati tőke–társadalmi tőke kulcsfogalmi kimaradnak az elemzésből.²

Minden egyesület valamilyen kollektív cél elérése érdekében létrejött szervezet, amely egyénekből áll. Ahogy Tóth Árpád is

² A *kapcsolati tőke* kifejezés csupán egyszer szerepel a könyvben.

írja, az egyesületek céljai tulajdonképpen társadalmi csoportok sokféle törekvéseinek összességét jelentik. Társadalom, egyén, egyesület. Hogy kapcsolatuk jellegét meghatározzuk, vegyük Norbert Elias fogalmi apparátusát, aki társadalom és egyén viszonyában a viszony fogalmának adja a kulcs szerepet.³ Felfogásában a társadalom egyének különböző összeszövődéseiből, figurációiból, alakzataiból épül fel, így egyrészt megmarad a társadalom összetettsége, másrészt az egyén döntési szabadsága, hiszen bizonyos mértékig szabadon határozhatja meg, hogy melyik alakzat(ok)ba kíván beépülni. Ebben az olvasatban az egyesületek alakzatok, amelyek a társadalmat felépítő figurációk sajátos fajtái, de amelyek ugyanúgy működnek, mint a többi, hiszen az egyének és a közöttük kiépülő kapcsolatok alkotják. Az egyesületek tehát kollektív cél(ok) elérésére kialakult kapcsolatháló, az ebben létező összes viszony pedig kapcsolati tőke, amely bizonyos helyzetekben valóban tőkeként működik és akár anyagi haszonra is konvertálható. A kapcsolatháló csomópontjaiban az önérdeküket követő egyének helyezkednek el, akiknek egyesületbe való belépése életstratégiájuk eleme. A belépés választás. Maradva az ökonomista nézőpontnál, választás az egyesületi piac, azaz a kínálati oldal szereplői között a saját egyéni érdekek megfelelően (kereslet).

Itt merül fel a kérdés, hogy miért az önszervező és nem az önszerveződő kifejezés került a kötet címébe. Pedig ez utóbbi nemcsak a könyvről elsőként megjelent recenziónban szerepel (hibásan), hanem Tóth Árpád egy korábbi tanulmányának címében és szövegében, illetve itt ismertetett könyvében is számos helyen (szándékoltan).⁴ Bár az akti-

³ Az eliasi életmű központi elemeinek legszabatosabb kifejtése: Elias, Norbert: *A szociológia lényege*. Budapest, 1999. 9–12.

⁴ Kiss Zsuzsanna ismertetése: Korall, 23. (2006) 223–228.; Tóth Árpád: *Önsegélyezés és önszerveződés. Temetkezési és betegség-*

vitást, a cselekvő fellépést már az „ön” szócska kifejezi, a szervezés és a szerveződés között árnyalatnyi különbség van. Az előbbi inkább aktív, az utóbbi inkább passzív szerepvállalást sugall, az előbbi inkább folyamat, az utóbbi pedig inkább állapot jellegű. Ennek megfelelően viszont Tóth Árpád megközelítése a „szerveződő” szót indokolná a kötet címében szerepeltetni. A korábban említett kérdések középpontba állításával a tagság társadalmi, származási megoszlására fókuszálva az egyesületekre mint egészre és nem mint az azokat alkotó egyének kapcsolatrendszerére koncentrálna a szerző egy társadalmi csoportosulás állapotait vizsgálja, nem pedig a talán túlzottan heterogén és ezért összetettebb, bonyolultabb kapcsolathálót, amely az egyéni érdekek állandó változásával folyamatosan alakul. Az előbbi eljárás pontosabb válaszokat eredményez, mivel az utóbbi források hiányában a történész számára követhetetlen minden lépésében. Ugyanakkor egy nyelv-tani szempontú elemzés alapján is a „szerveződő” szó használata mellett lehetne érvelni. Az ugyanis képzője alapján a visszaható igékhez sorolható, amelyek a definíció szerint olyan igék, amelyeknél az alany cselekvése önmagára irányul és visszahat az alanyra. Emellett a visszaható igék képzői azt is kifejezhetik, hogy több alany cselekvése kölcsönösen hat egymásra. Az egyesületek esetében pontosan erről beszélhetünk. Hozzá kell azonban tenni: a visszahatót valamilyen mértékben már az „ön” is jelzi a szavak elején.

Az egyéni motivációkról, az önéredkkövető cselekvésről és a kapcsolati tőke használatáról valóban csak elvétve szólnak források, elvétve vannak adatok, emiatt az egyesületek mint kollektív, egy célért küzdő, ilyen értelemben homogén szerveződések jelennek meg Tóth Árpád könyvében. Ennek ellenére a szerző is utal néhány munkára, amelyek mintául szolgálhatnak. Így

lyezési egyletek a reformkori Pesten. Korall, 5–6. (2001) 49–71.

például az egyesülettörténet módszertani megújításának tartja az eddigiek alapján követendőnek nevezhető példát, amely arra koncentrál, hogy milyen kapcsolatrendszer eredményez az egyesületi tevékenység.⁵ Más tanulmányok az egyesületi tagság foglalkozási megoszlására koncentrálna a társadalomtörténeti megközelítés hagyományosabb változataként kerülnek elő.⁶ Amennyiben ezt elfogadjuk, úgy a korábban idézett központi kérdései alapján Tóth Árpád könyvét is az ilyen, hagyományosabb megközelítésű munkák közé kell sorolnunk.

Ugyanakkor például a második fejezet olvasásakor világossá válik, hogy a jótékonyági egyletek működésébe történő bekapcsolódást nemcsak azzal a hagyományosnak tekinthető magyarázattal támaszthatjuk alá, miszerint a szolidaritás a városban kevésbé működik, a közösségi háló nem olyan erős, mint a falvakban, és a közösségért, valamint az elesettekért tenni akarók önzetlenül segítenek a rászorulóknak – talán éppen saját lelkiismeretük megnyugtására is. Az is egyértelmű – és erre Tóth Árpád is utal –, hogy azért is támogatják a szegényügyet, mert az azzal szorosan összefüggő bűnözés felszámolása egyéni érdekük is. A koldulás veszélyeztet és irritál, az ott lakók nem akarják, hogy lakókönyükük koldusok gyülekezőhelye legyen. Valójában tehát a jótékonykodás nem más, mint a köz-

⁵ Hye, Hans Peter: *Josef Bermanns Tagebücher (1835–1878). Eine Quelle zum frühen Wiener Vereinswesen.* Wiener Geschichtsblätter, (1989) 3. 118–127. Emellett utalást tesz egy olyan munkára is, amely az egyleteket „főurak és ’klienseik’ társadalmi stratégiáinak színtereként” elemzi (193. old. Kiemelés tőlem – P. G.): Vári András: *Urak és gazdászok. Arisztokrácia, agrárértelmiség és agrárius mozgalom Magyarországon 1821–1901.* Budapest, kézirat.

⁶ Poros András: *A pesti iparos és kiskereskedő polgárság részvétele az ellenzéki irányítású szervezetekben az 1840-es években.* In: Gerő András (szerk.): *Nyolc tanulmány a XIX. századi magyar történet köréből.* Budapest, 1978.

rendet veszélyeztető okok elhárítására való törekvés. Gondolatmenete zárásaként állapítja meg a szerző, hogy különösen 1833 után a nőegylet a bálozó dámák csoportosulása, akik „szórakozásuk során némi áldozatot hoznak a nélkülözők javára”. (94. old.) Szintén sokatmondó az is, hogy a pesti takarékpénztár esetében az eredetileg megjelent jótékonykodást idővel feláldozták a profitszerzés érdekében, amikor az egyesület részvénytársasággá alakult. Az önérdék követés legnyilvánvalóbban azonban a temetkezési és a segélyegyletekben nyilvánult meg. Ezek alapvetően tagjaik egzisztenciális érdekei szerint működtek.

A szerző fontos megállapítása, hogy egy egyesület tevékenységét sokszor az aktivisták helyett az adakozók névsora jeleníti meg. Merthogy az adakozók listái publicitást jelentettek, egyfajta presztízsrangsorként funkcionáltak. Ha valaki mint adományozó szerepelt, társadalmi presztízse növekedett. De azt is látni kell, hogy az egyesületi bevételben az adományok részaránya viszonylag alacsony. A kevés fennmaradt végakarokban általában nem hagytak sokat az egyletekre, ez azt is mutathatja, hogy nem a magasztos cél, hanem az önérdék követése a fontosabb motívum. Kicsit analóg a helyzet a tagdíjakkal. Az Iparegyesület esetében az alacsony tagdíj magas létszámú tagságot eredményez, már kisebb összeg leszurkolásával is egy magas presztízssű egyesület tagjává lehetett válni. Egy másik nézőpontból a tagdíj mentesíthetett egyéb egyesületi kötelezettségek alól. A Pesti Műegyesület volt a legnagyobb taglétszámú egyesület. Vajon miért? Mert a tagdíj befizetésén felül semmit sem kellett csinálni, mégis elmondhatta az illető magáról, hogy ő bizony eme neves egyesület oszlopos tagja. Gondolatmenetünk szempontjából szintén fontos a kereskedelmi kaszinó célkitűzésének idézése: eszerint az intézményben összegyűlhetnek, találkozhatnak és üzleteket köthetnek tagjai, így segítve a kereskedelem bővülését, ami a kereskedők mellett a város érdeke is, ennyiben pedig jótékony célokat szolgál az intéz-

mény. Mi más ez, mint a kapcsolati tőke gazdasági célokra való felhasználása, pontosabban annak elősegítése? Láthatjuk azt is, hogy például az ügyvédek és a kereskedők esetében haszonnal járhatott az egyesületi tagság, vagy még inkább egy tisztség elvállalása. Nagyobb publicitást és újabb ügyfeleket jelenthetett amellet, hogy a tisztség betöltése sokszor fizetéssel is járt, egy elnöki poszt ráadásul tekintélyt, rangot adott.

Újabb elemzésre érdemes terület a többes tagság problémája. A szerző számos helyen említi, de sajnos nem elemzi részletebben a kérdést. Pedig érdekes lenne tudni, miért vállalt valaki ilyet, mi lehetett az oka ötvenhárom személy esetében a kettős kaszinói tagságnak, vagy hogy mások miért nem törekedtek erre. Emellett egy nagyon fontos gondolatot is felvet Tóth Árpád. Megállapítása szerint a sokféle elit-meghatározást ki kellene bővíteni azzal, hogy az elit egyik jellegzetessége az egyesületi aktivitás. Vizsgálatának fókuszát azonban másra irányítja, így érthető, hogy a valószínűleg egy egész kötetet igénylő kidolgozás ezen a ponton elmarad.

Úgy gondolom, nem tévedek, ha azt állítom, hogy Tóth Árpád széleskörű egyesületkutató tevékenységének eredményeit még több kötetben fogja publikálni. Ezért olvastam e könyvet egy sorozat első elemeként. Egy olyan bevezető jellegű kötetként, amely – minthogy „az egyének kapcsolatának értelmezéséhez feltehetően előbb a struktúra egészéről megformált kép megalkotására volt szükség”⁷ – tisztázza a pesti egyesületi világ alapfogalmait, bemutatja főszereplőit, az egyesületeket és tagjait, felhívja a figyelmet a további kérdésekre: a hiányolt egyéni stratégiákra, a szerző által hagyományosabbnak nevezett társadalom-

⁷ Tóth: *Önsegélyezés és önszerveződés*. 49. – Igaz, a szerző tanulmányában mindezt az általa végzett vizsgálat előfeltételének tartott makroszemléletű kutatásokra értette, itt pedig a megállapítás éppen az ő munkájára vonatkozik.

történetet meghaladó, összetettebb problémákra, a mértékre, amelyek remélhetőleg, ha nem is ilyen adatgazdagon, de talán mégiscsak kiolvashatók a forrásokból. Ebben az értelemben nemcsak az első fejezet, hanem az egész könyv kontextualizálás, a pesti egyesületek társadalmi környezetének

alapos, a városi térbe szervesen illesztett tárgyalása – az önérbekből szerveződő polgárok mellőzésével.

PAPP GÁBOR